

obiteljska poljoprivredna gospodarstva hrvatske^{*)}

vlado puljiz

pravni fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

milan župančić

institut za društvena
istraživanja,
zagreb, hrvatska

U članku se razmatraju i analiziraju važniji trendovi i stanje na obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima Hrvatske. Riječ je o broju i strukturi poljoprivrednih gospodarstava, stanovništvu i radnoj snazi na gospodarstvima, tehničkoj opremljenosti gospodarstva, a dotaknuti su i neki aspekti proizvodnje gospodarstava te prihoda i potrošnje seoskih domaćinstava. Autori uvodno konstatiraju da nedostaju mnogi podaci, oskudni su statistički izvori, nema znanstvenih istraživanja o stanju i procesima u obiteljskoj poljoprivredi, a bez toga nema ni kvalitetne analitične osnove za vođenje gospodarske politike prema poljoprivredi i selu. Analiza procesa promjena u obiteljskoj poljoprivredi pokazuje da obiteljska gospodarstva imaju pretežno male posjede, da je radna snaga orijentirana na nepoljoprivredne izvore prihoda (na gospodarstvima ima svega 22% poljoprivrednih stanovnika), da se slabo i neracionalno koristi mehanizacija, naročito teški strojevi, i da na tim gospodarstvima prevladava proizvodnja za vlastite potrebe. Autori smatraju da je potrebno redefinirati gospodarstvo, te predlažu da donja granica površine gospodarstva bude 0,5 ha, što bi smanjilo broj gospodarstva za 20%, ali bi pojasnilo sliku obiteljske poljoprivrede. Agrarnoj bi politici valjalo najveću brigu posvetiti tzv. vitalnim gospodarstvima koja drže veći posjed, imaju moderna sredstva rada i najviše su orijentirana na tržište.

primljeno listopada 1994.

uvod

—> U ovom radu želimo ukratko prezentirati stanje i trendove na obiteljskim gospodarstvima Hrvatske. Bit će riječi o broju i strukturi obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, stanovništvu i radnoj snazi koja na njima živi, osnovnoj tehničkoj opremljenosti, proizvodnji, приходima i potrošnji obiteljskih gospodarstava. Iznijet ćemo i neke procjene o budućno-

*) Ovaj članak skraćena je verzija priloga za FAO, kao jedna od podloga za izradu Strategije razvitka poljoprivrede Republike Hrvatske

sti tih gospodarstava kao i preporuke onima koji odlučuju o agrarnoj politici i usmjeravaju razvoj hrvatske poljoprivrede.

Osnovni izvor podataka kojima se koristimo jest službena statistika, a posebno popis stanovništva iz 1991. koji je obuhvatio obiteljska gospodarstva i neka njihova obilježja. To su ipak nedostatni podaci za precizniju analizu obiteljskih gospodarstava. Do prije 10 godina svake se godine provodila posebna anketa o obiteljskim gospodarstvima, koja je davala dosta informacija. Bilo je i značajnijih istraživanja obiteljske poljoprivrede. No, ondašnji su podaci danas uvelike zastarjeli, a novijih za pouzdanije zaključivanje nema u dovoljnom opsegu. Valja također imati na umu da su se prilike u selu i poljoprivredi Hrvatske osjetno izmijenile nakon domovinskog rata. Taj je rat u velikoj mjeri utjecao i na obiteljska gospodarstva. Ovu analizu, dakle, treba čitati uobzirujući iznesene rezerve. Zato odmah nudimo i prvu preporuku u pogledu daljnjeg razvitka hrvatske poljoprivrede: treba obaviti nova statistička i znanstvena istraživanja koja će biti osnova za donošenje mjera koje se tiču poljoprivrednog razvoja.

obiteljsko gospodarstvo u hrvatskoj

U Hrvatskoj se nisu razvila krupna gospodarstva u privatnom vlasništvu, osim donekle u Slavoniji, sjevernoj i nizinskoj regiji Hrvatske. Ta su velika gospodarstva nakon drugoga svjetskog rata pretvorena u državna poljoprivredna dobra, dodatno povećana oduzimanjem zemljišta seljacima iznad maksimuma od 10 ha te kupovinom zemljišta od privatnih vlasnika. Nakon sloma socijalizma u Hrvatskoj ta se državna (društvena) gospodarstva pretvaraju u poljoprivredna poduzeća s dioničarskim vlasništvom. Državna (društvena) gospodarstva danas posjeduju 22% obradivog zemljišta, a ostvaruju oko jedne trećine bruto proizvoda poljoprivrede Hrvatske.

S druge strane, obiteljsko je gospodarstvo zemljišnim maksimumom te raznim ekonomskim i političkim mjerama blokirano u napretku. Osnovna je intencija socijalističke vlasti bila da društvena dobra postupno apsorbiraju sve male seljačke posjede. Tako je trebala nastati socijalistička poljoprivreda kao paralela i produžetak socijalističke industrije, a seljaci su trebali postati poljoprivredni radnici. Međutim, otpornost seljačkog gospodarstva pokazala se većom nego što je to socijalistička vlast očekivala. Zahvaljujući gospodarskim i političkim prilikama, a prije svega propasti koncepta prisilne kolektivizacije sovjetskog tipa, u Hrvatskoj se, uostalom kao i u drugim zemljama nastalim na tlu bivše Jugoslavije, održalo seljačko gospodarstvo. To gospodarstvo danas čine uglavnom mali zemljišni posjedi, a njihovi članovi uz poljoprivredu, bave se i nepoljoprivrednim djelatnostima. Od tih mješovitih prihoda danas živi većina hrvatskoga seoskog stanovništva.

O obilježju hrvatske obiteljske poljoprivrede dovoljno govori definicija privatnog gospodarstva. Ona glasi: "Poljoprivredno gospodarstvo je domaćinstvo čiji članovi koriste najmanje 10 ari obradivog zemljišta, ili ako koriste manje od 10 ari moraju imati najmanje 1 kravu i tele (june) ili 1 kravu i dva odrasla grla sitne stoke ili 5 odraslih ovaca ili 3 odrasle svinje ili 4 odrasla grla ovaca i svinja zajedno ili 50 komada odrsale peradi ili 20 košnica pčela". (Prionćenie DZS RH. 1993.)

Očigledno je da se radi o vrlo nisko postavljenoj granici za poljoprivredna gospodarstva. Poznato je da je donja granica za poljoprivredno gospodarstvo u većini europskih zemalja 0,5 ha obradivog zemljišta ili više (npr. 1 ha ili čak 2 ha). Ovakva definicija poljoprivrednog gospodarstva u znatnoj mjeri utječe na sliku ukupnog stanja u hrvatskoj obiteljskoj poljoprivredi. Nadalje, ta definicija ometa preciznije usporedbe s drugim zemljama. Od ukupnog broja gospodarstava u Hrvatskoj, 20% ulazi u kategoriju ispod 0,5 ha obradivog zemljišta. Ta minijturna gospodarstva proizvode zanimljive količine poljoprivrednih proizvoda - to su samo okućnice koje zadovoljavaju neke potrebe svojih vlasnika.

Smatramo da bi danas, kada Hrvatska više nema limitiran privatni zemljišni posjed i kada se napredak poljoprivrede nastoji utemeljiti na obiteljskim gospodarstvima, tu definiciju trebalo promjeniti i prilagoditi je novim okolnostima, tj. donju bi granicu površine gospodarstva trebalo podići na 0,5 ha.

broj i struktura obiteljskih gospodarstava

U Hrvatskoj je nakon drugoga svjetskog rata osjetno pao broj poljoprivrednog i seoskog stanovništva. To je stanovništvo, kao i drugdje u svijetu, masovno prelazilo u nepoljoprivredne djelatnosti i u gradove. Prema jednoj procjeni, između 1948. i 1971. u Hrvatskoj je poljoprivredu napustilo 1.277 tisuća ljudi (V. Puljiz, 1977). Opadanje broja poljoprivrednih gospodarstava bilo je znatno sporije. Broj poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj kretao se ovako:

Godina

1960.	653 tisuće
1969.	615 tisuća
1981.	569 tisuća
1991.	534 tisuće

Broj se poljoprivrednih gospodarstava za 31 godinu smanjio za 110 tisuća ili za 18%. To znači da je godišnje nestajalo oko 4 tisuće poljoprivrednih gospodarstava.

Iz statističkih podataka može se zaključiti da je istovremeno s padanjem broja gospodarstava padala i prosječna veličina poljoprivrednog gospodarstva. Naime, prosječna je veličina gospodarstva 1960. iznosila 3,6 ha zemljišta, a 2,8 ha godine 1991.

Taj mali seljački posjed sastojao se od 5 zemljišnih parcela kojih je prosječna površina iznosila oko 60 ari. Naši su seljački posjedi mali i isparcelirani, pa stoga nepodesni za obradu i racionalnu proizvodnju.

Potpuniju sliku o obiteljskim gospodarstvima pružaju podaci o njihovoj strukturi prema zemljišnoj površini u njihovu posjedu (tablica 1).

Kao što se iz ovog pregleda vidi, u hrvatskoj se poljoprivredi osjetno povećao broj malih, a smanjio broj srednjih i većih posjeda. Godine 1991. u ukupnom broju gospodarstava udio malih (do 3 ha) činio je više od dvije trećine (69,2%). Srednjih gospodarstava (3 do 8 ha) je bilo oko jedne četvrtine, a većih (iznad 8 ha) je bilo 5,6%. Postavlja se pitanje: koji su uzroci ovoga neuobičajenog trenda u agrarnoj strukturi Hrvatske? Naime, s jedne strane opada ukupan broj obiteljskih gospodarstava, a s druge se

Tablica 1

Struktura obiteljskih gospodarstava prema zemljišnoj površini 1960. i 1991. (broj gospodarstava u tisućama)

Veličina u ha	1960.		1991.	
	N	%	N	%
do 1,0	126	19,3	186	34,8
1,1—3,0	236	36,1	185	34,4
3,1—5,0	143	21,8	80	15,1
5,1—8,0	94	14,4	53	9,9
8,1 i više	54	8,3	30	5,6
Ukupno	653	100,0	534	100,0

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i Popis stanovništva i stanova 1991.

strane smanjuje prosječna veličina obiteljskog posjeda. To je upravo suprotno od onog što se dogodilo u drugim zemljama u svijetu koje su imale brzo smanjenje poljoprivrednog stanovništva. Ovo smanjenje površine seljačkog posjeda ne može se objasniti širenjem površina društvenog sektora, jer te površine od šesdesetih godina stagniraju. Radi se o drugim razlozima smanjivanja prosječnoga poljoprivrednog gospodarstva. Napuštaju se dijelovi poljoprivrednog zemljišta, naročito u onim seoskim područjima koja su zahvaćena depopulacijom, kao što su brdska područja, otoci, Dalmatinska zagora i slično. Nadalje, neke poljoprivredne površine nasljeđuju gradski stanovnici porijeklom sa sela, ili se pak to zemljište kupuje za dopunske i rekreativne aktivnosti gradskih stanovnika (mali vinogradi, voćnjaci, povrtnjaci). Tako se prebacuje vlasništvo zemlje od seoskoga na gradsko stanovništvo. Ovi mali zemljišni posjedi, koji po definiciji ulaze u kategoriju poljoprivrednog gospodarstva, zbog toga što im vlasnici žive u gradovima, u pravilu izmiču popisivačima obiteljskih gospodarstava, jer oni registriraju samo gospodarstva čiji vlasnici žive na selu.

Prema podacima iz 1991. obiteljska gospodarstva uzela su u zakup 26.591 ha zemljišta. U zakup su zemljište uzimala pretežno veća gospodarstva. Naime, gospodarstva sa 5 i više hektara, kojih je bilo 15,5%, uzela su u zakup 62,3% svega zakupljenog zemljišta. Na drugoj strani mali posjedi veličine do 3 ha davali su u zakup 94% svega zakupljenog zemljišta. Drugi izvori podataka također pokazuju da snažnija gospodarstva više uzimaju zemljište u zakup, pa tako šire svoju proizvodnu osnovu (I. Magdalenić, A. Petak, M. Župančić, 1994).

Dakle, na jednoj strani u agrarnoj strukturi imamo velik broj gospodarstava koji predstavljaju značajne proizvodne jedinice, a na drugoj strani određen broj većih gospodarstava povećava se zakupom zemljišta i širi svoje proizvodne kapacitete.

stanovništvo na obiteljskim gospodarstvima

Za bolje razumijevanje stanja u hrvatskoj obiteljskoj poljoprivredi treba obratiti pažnju na strukturu stanovnika koji žive na obiteljskim gospodarstvima. Radi se, dakle, o ljudskom faktoru koji je presudan za poljoprivrednu proizvodnju.

Broj stanovnika koji su živjeli na gospodarstvima kretao se kako slijedi:

Godina

1960.	2.755 tisuća
1969.	2.486 tisuća
1981.	2.080 tisuća
1991.	1.880 tisuća

U citiranom razdoblju broj se stanovnika na gospodarstvima smanjio gotovo za jednu trećinu. Godine 1969. na obiteljskim je gospodarstvima živjelo 69%, a 1991. godine 39% svega stanovništva. Pokazalo se da je posljednjih desetljeća osjetno oslabila ovisnost hrvatskih stanovnika o zemljišnim posjedima. Ipak, treba uzeti u obzir činjenicu da znatan broj gradskih stanovnika, kako smo već ustanovili, još uvijek posjeduje poljoprivredno zemljište. Veza selo - grad vjerojatno je šira nego što to sugeriraju gornji podaci.

Sljedeća tablica pokazuje koliko je među tim stanovnicima koji su živjeli na gospodarstvima bilo poljoprivrednika i od njih uzdržavanih osoba

Tablica 2

Poljoprivredno stanovništvo Hrvatske

Godina	Broj (u 1.000)	Udio u ukupnom stanovništvu (u %)	Udio u stanovništvu na gospodarstvima (u %)
1961.	1.825	43,9	66,0
1971.	1.388	30,2	52,3
1981.	687	14,5	32,0
1991.	410	9,1	21,8

Izvor: Popisi stanovništva za navedene godine.

Podaci ukazuju na nagli pad udjela poljoprivrednih stanovnika u ukupnom stanovništvu Hrvatske i u stanovništvu koje živi na poljoprivrednim gospodarstvima. Možda bi se i ovdje mogle staviti primjedbe na definiciju poljoprivrednog stanovništva. Ipak, ostaje činjenica da na obiteljskim gospodarstvima Hrvatske žive pretežno nepoljoprivrednici. Oni ostvaruju prihode iz drugih izvora: u nepoljoprivrednim djelatnostima, u inozemstvu, mirovinama i slično. Zemljišni posjed daje im tek manji dio prihoda. Budući da su živjeli na malim zemljišnim posjedima, nedostatnim za život, seoski su stanovnici našli vanjske izvore prihoda. Osim malog isparceliranog posjeda, to je svakako glavna karakteristika obiteljskih gospodarstava Hrvatske. Vrijedno je detaljnije upozoriti na strukturu stanovnika koji su živjeli na poljoprivrednim gospodarstvima. Nažalost, o tome nemamo podatke za 1991, pa ćemo se poslužiti podacima iz 1981. Podaci se odnose na aktivno stanovništvo te na osobe s vlastitim prihodima (većinom umirovljenici).

Najbrojniju skupinu aktivnih stanovnika koji su živjeli na gospodarstvima činili su zaposleni izvan gospodarstva. Iza njih bili su po broju umirovljenici, a potom zaposleni u inozemstvu kojima je obitelj ostala živjeti na gospodarstvu. Nakon njih su povratnici iz inozemstva, te na kraju nezaposleni.

Tablica 3

Struktura aktivnih stanovnika i stanovnika s prihodom na obiteljskim gospodarstvima 1981.

Kategorija stanovnika	Broj	Udio u %
Poljoprivrednici	379.367	31,5
Zaposleni izvan gospodarstva	480.281	39,9
Umirovljenici	184.457	15,3
Na privremenom radu u inozemstvu	74.903	6,2
Povratnici iz inozemstva	45.654	3,8
Bez zanimanja	37.819	3,2
Ukupno	1.202.481	100,0

Izvor: Popis stanovništva 1981.

Ove promjene u strukturi stanovnika na poljoprivrednim gospodarstvima nagovjestili smo rezultatima jednog istraživanja o sukcesiji gospodarstava sredinom sedamdesetih godina. Naime, na 100 gospodarstava na kojima je kućedomačinu bilo 50 godina i više registrirali smo 113 potencijalnih muških nasljednika (osobe mlađe od kućedomačina 10 i više godina). Od tog broja bilo je 20 potencijalnih nasljednika-poljoprivrednika, 43 nepoljoprivrednika i 43 uzdržanih osoba. (V. Puljiz i sur. 1984). Poljoprivrednici su, dakle, već dugo manjinska kategorija stanovnika na obiteljskim gospodarstvima.

Poljoprivredno stanovništvo Hrvatske uglavnom je starije. Prema podacima za 1991. od svih poljoprivrednih stanovnika 30% bilo ih je iznad 60 godina, a 50,5% iznad 50 godina. Mladih poljoprivrednika do 14 godina bilo je samo 12,6%, a u dobi 15-49 godina 36,8%. Nadalje, poljoprivredna je populacija slabo obrazovana. Prema podacima za 1991. do 7 razreda škole imalo je 68% svih poljoprivrednih stanovnika, 22,9% imalo je osnovnu školu (osam razreda), srednje obrazovanje 8,5%, a više i visoko obrazovanje 0,7 poljoprivrednih stanovnika. Poljoprivrednici koji danas žive na obiteljskim gospodarstvima u Hrvatskoj imaju, dakle, obilježja rezidualne populacije. To znači da su u poljoprivredi ostali uglavnom oni koji nisu prešli u druga zanimanja i u druge djelatnosti.

Ovi podaci o stanovništvu na obiteljskim gospodarstvima omogućavaju da ta gospodarstva svrstamo u kategorije s obzirom na izvore prihoda i zaposlenost radne snage koja na njima živi. Ta podjela obiteljskih gospodarstava 1991. izgledala je ovako:

Domaćinstva

— poljoprivredna	14,7
— mješovita	17,2
— nepoljoprivredna	66,7
— bez prihoda	1,4

Dakle, mali je broj domaćinstava sa zemljišnim posjedom ostvarivao glavni prihod u poljoprivredi. Dvije trećine tih domaćinstava oslanjalo se pretežno na nepoljoprivredne izvore prihoda, a manje od petine imalo je poljoprivredne i nepoljoprivredne prihode.

Iz ovoga može se zaključiti da je hrvatska obiteljska poljoprivreda bila uglavnom u rukama nepoljoprivredne populacije. Drugim riječima, zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima i zadržavanje zemljišnog posjeda bio je veoma raširen model preobrazbe hrvatskog sela u razdoblju socijalizma. Taj je model, s jedne strane, omogućio podizanje standarda

seoskog stanovništva, ali je, s druge strane, blokirao diferencijaciju poljoprivrednih gospodarstava, pa su ona ostala sitna i rasparcelirana.

Postavlja se pitanje: kakve je poremećaje u socijalno-demografskoj strukturi sela izazvao domovinski rat? Prema procjeni iz 1992. zbog ratnih puštošenja napušteno je oko 50 tisuća seoskih gospodarstava na kojima je živjelo oko 180 tisuća ljudi. Dakle, oko trećinu svih prognanika u Hrvatskoj činili su seoski stanovnici. Nakon prestanka rata, jedan broj seoskih stanovnika vratio se u svoja naselja, isključivo ona koja nisu okupirana. Procjenjujemo da danas među ratnim prognanicima iz Hrvatske ima oko 100 tisuća stanovnika sa seoskih gospodarstava. Naravno, među seoskim stanovnicima bilo ne samo prognanika nego i drugih žrtava rata: poginulih, ranjenih i nestalih.

Rat je izazvao i druge, posredne posljedice u obiteljskoj poljoprivredi. Gospodarska i socijalna kriza izazvana ratom uzrokovala je da se stanovništvo više nego u mirnim vremenima oslanja na svoje malo gospodarstvo. Nadalje, pogoršanje općih prilika u zemlji, velik broj prognanika, izbjeglica, nezaposlenih i siromašnih u gradovima, prisiljava Vladu da obiteljskim gospodarstvima nametne ulogu opskrbnika socijalno ugroženog gradskog stanovništva, po što povoljnijim cijenama. Dakle, selo danas igra ulogu amortizera socijalnih (ne)prilika. Ono je pod snažnim ekonomskim pritiskom proizašlim iz krize u gospodarstvu i društvu.

sredstva rada na obiteljskim gospodarstvima

Uz zemljišne površine i radnu snagu, važan pokazatelj stanja obiteljskih gospodarstava jest njihova opremljenost sredstvima rada. Promjene u sredstvima rada odražavaju tehnološki progres u poljoprivredi. Drugi aspekt tehnološkog progresa jest kemizacija i tehnološke inovacije u poljoprivredi. Time se ovdje nećemo baviti. Spomenut ćemo samo da je potrošnja mineralnih gnojiva u petogodišnjem razdoblju 1985-1990. godine po hektaru zemljišta u privatnom vlasništvu iznosila 74 kg, dok je na društvenim dobrima iznosila 333 kg/ha (Stipetić, Vajić, Novak, 1992, str. 15). U zapadnoeuropskim zemljama potrošnja mineralnih gnojiva kreće se oko 300 kg po hektaru. Dakle, veliko je zaostajanje hrvatskih obiteljskih gospodarstava u modernoj gnojidbi tla.

U pogledu sredstava rada na obiteljskim su se gospodarstvima dogodile značajne promjene. Broj dvoosovinskih traktora u privatnom vlasništvu seljaka kretao se ovako:

Godina

1960.	1.292
1969.	13.206
1981.	146.731
1991.	186.100

To znači da je 1969. traktor imalo 2,2% seljačkih gospodarstava, 1981. već 25,8%, a 1991. 34,6%. Tome treba dodati jednoosovinske traktore kojih je 1981. bilo 44.794. Seljaci imaju i druga moderna sredstva rada. Ovdje ćemo navesti podatke o najvažnijim strojevima prema popisu iz 1991.:

— kombajni za žito	4.794
— berači kukuruza	9.658
— strojevi za vađenje krumpira	3.059
— kamioni	7.361

Prema očekivanju, bolje su opremljena veća gospodarstva. Tako je 36% svih traktora pripadalo gospodarstvima s više od 5 ha, mada je tih gospodarstva bilo 15,5% od ukupnog broja. Gospodarstva iz te grupe posjedovala su 70% svih kombajna, 64% berača kukuruza, 52% strojeva za vađenje krumpira, 38% svih kamiona obiteljskih gospodarstava. Ovi strojevi nisu ni približno dobro iskorišteni na obiteljskim gospodarstvima. Stoga ih njihovi vlasnici posuđuju drugim seljacima, pa tako ostvaruju dodatnu zaradu.

Nema preciznih podataka o štetama koje su u poljoprivrednoj mehanizaciji nastale zbog rata. Procjenjuje se da je uništeno ili opljačkano 8-10% poljoprivredne mehanizacije. To je proporcionalno manje u odnosu na druge štete, jer su seljaci djelomično uspjeli povući mehanizaciju prilikom napuštanja ugroženih područja.

Moderna sredstva rada izazivaju razne posljedice na obiteljskim gospodarstvima. Ona potiskuju živi rad iz poljoprivrede, ali istovremeno nameću visoke proizvodne troškove obiteljskim gospodarstvima koji se mogu pokriti većom i racionalnijom proizvodnjom. Strojevi dovode u pitanje postojeću strukturu obiteljskih gospodarstava. Veličina posjeda bila je prilagođena čovjeku i radnoj stoci, dok sada tek slijedi prilagodba gospodarstava suvremenoj obradi i sredstvima rada.

Uzmemo li u obzir broj traktora i drugih strojeva koje posjeduju poljoprivrednici s obzirom na ukupne zemljišne površine, onda možemo reći da je naša obiteljska poljoprivreda tehnički dobro opremljena. Međutim, visoki troškovi koje strojevi nameću malom obiteljskom gospodarstvu navode na zaključak da je ono pod snažnim pritiskom troškova koji utječu na cijene poljoprivrednih proizvoda.

Što se tiče samog traktora, ipak treba imati u vidu da se radi o multifunkcionalnom stroju, što ga seljak koristi za različite svrhe, pa je njegova iskorištenost znatno veća od drugih velikih strojeva.

poljoprivredna proizvodnja obiteljskih gospodarstava

Godine 1992. u ukupnom društvenom proizvodu Hrvatske, poljoprivreda je sudjelovala sa 14,5%. Međutim, poljoprivredni su proizvodi činili osnovu prehrambene i nekih drugih industrija. Stoga značenje poljoprivrede u nacionalnom gospodarstvu nadilazi gornji postotak. U društvenom proizvodu poljoprivrede obiteljska su gospodarstva godine 1992. sudjelovala sa 60,1%. Državna i zadružna poduzeća davala su 34,5% društvenog proizvoda, dok su ostatak proizveli drugi subjekti u poljoprivredi

Društvena gospodarstva znatno su veća, bolje tehnički opremljena, s velikim brojem visokoobrazovanih kadrova. Imala su i veliku društvenu potporu. Tome treba dodati da su društvena gospodarstva pretežno smještena u Slavoniji (ravničarskoj regiji) i da posjeduju najbolje površine. Zbog toga su i prinosi najvažnijih ratarskih kultura (pšenice i kukuruza) na društvenim imanjima viši nego na obiteljskim gospodarstvima. Ipak, društvena su gospodarstva pokazivala mnoge slabosti u proizvodnji, koje se sada transformacijom u dioničarsko vlasništvo nastoje otkloniti. Bilo bi zanimljivo usporediti proizvodne i ekonomske rezultate društvenih gospodarstva i najboljih obiteljskih gospodarstava, koji proizvode u sličnim prirodnim uvjetima. Pretpostavljamo da bi usporedba bila u korist obiteljskih gospodarstava. Mi za takve analize, nažalost, nemamo usporednih podataka. Godine 1992. obiteljska su gospodarstva imala 78,5% svih obradivih

površina u Hrvatskoj. U njihovom je vlasništvu bilo 75,1% oranica, 93% voćnjaka, 92,9% vinograda i 84,8% livada. Ostalo je zemljište bilo u društvenim gospodarstvima. Kada je riječ o vrstama poljoprivredne proizvodnje, onda je državni sektor imao primat uglavnom u industrijskim kulturama. U pogledu proizvodnje najvažnijih industrijskih kultura udio se privatnog sektora u trogodišnjem razdoblju 1990-1992. kretao ovako:

— šećerna repa	25,3%
— uljana repica	5,2%
— soja	9,2%
— suncokret	29,1%
— duhan	81,5%

Dakle, jedino je proizvodnja duhana bila pretežno u rukama obiteljskih gospodarstava, dok su državna gospodarstva dominirala u ostalim industrijskim kulturama. U svim drugim vrstama proizvodnje značajniji je udio obiteljskih nego društvenih gospodarstava. Kada je riječ o glavnim ratarskim kulturama, tablica 4 prikazuje njihovo kretanje u posljednjih 10 godina. Iz donjih tablica vidi se da su obiteljska gospodarstva u posljednje dvije analizirane godine sudjelovala sa 56% od ukupne proizvodnje pšenice i oko 75% od ukupne proizvodnje kukuruza. Slični odnosi vrijede i za duže razdoblje. Također je vidljivo da su proizvodnja i prinosi u 1992. uvelike pali u odnosu na 1991. Razlog je tome što se velike površine u Slavoniji, našoj glavnoj žitorodnoj regiji, nalaze na okupiranim područjima Hrvatske, a priložene tablice prikazuju stanje na slobodnom teritoriju naše države.

Tablica 4

Površine i proizvodnja žitarica privatnog sektora

	Pšenica			Kukuruz		
	požnjevene površine u 1.000 ha	ukupna proizvodnja u 1.000 t.	prinos t/ha	požnjevene površine u 1.000 ha	ukupna proizvodnja u 1.000 t.	prinos t/ha
1983.	221	712	3,22	426	1.887	4,43
1987.	203	656	3,24	414	1.670	4,03
1991.	213	804	3,77	390	1.785	4,57
1992.	115	373	3,25	297	1.011	3,40

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske 1993.

Tablica 5

Udio privatnog sektora u površinama i proizvodnji

	Pšenica		Kukuruz	
	površine (udio u %)	proizvodnja	površine (udio u %)	proizvodnja
1983.	60,4	54,2	83,4	76,0
1987.	64,8	51,5	83,5	75,8
1991.	65,7	55,1	79,9	74,8
1992.	68,0	56,7	80,2	74,4

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 1993.

Dakle, u proizvodnji ratarskih kultura dominiraju obiteljska gospodarstva.

Još je veći udio seljačkih gospodarstava u proizvodnji povrća. U trogodišnjem razdoblju 1990-1992. njihov udio u proizvodnji bio je sljedeći: krumpir 98,8%, grah 99,5%, rajčica 94%.

Slični su podaci za proizvodnju krmnog bilja. Tako su privatna gospodarstva u spomenutom razdoblju proizvodila 99,4% djeteline i 99% lucerke.

Nešto je znatnija bila voćarska proizvodnja državnih gospodarstava. To se prije svega odnosi na jabuke i kruške. Od ukupne proizvodnje jabuka obiteljska su gospodarstva proizvodila 40,5% i 74,5% krušaka.

Državna su poljoprivredna gospodarstva ostvarivala veće prinose nego privatna gospodarstva. Na primjer, prinosi pšenice u desetgodišnjem razdoblju 1982-1992. bili su u prosjeku 5,9 tona, a na privatnim gospodarstvima 3,4 tone. U istom su razdoblju prinosi kukuruza na društvenim gospodarstvima iznosili 6,4 tone, a na privatnim gospodarstvima 4,1 tonu. Radi se, dakle, o osjetnim razlikama u prinosima između državnih i privatnih gospodarstava. Već smo rekli da su državna gospodarstva imala mnoge prednosti u zemljištu, tehnologiji, visini ulaganja, stručnim kadrovima, organizaciji proizvodnje. Međutim, njihovi su troškovi proizvodnje bili znatno veći jer su u nju i više ulagali.

Ovdje treba upozoriti na osnovne podatke o stočarskoj proizvodnji. Naravno, radi se o grubim pokazateljima, ali koji su dovoljno indikativni za zaključivanje. Mi ćemo navesti podatke o kretanju stočnog fonda u posljednjih deset godina, a ne o proizvodnji jer bolje prezentiraju stanje u stočarstvu, i to na oba vlasnička sektora.

Tablica 6

Broj stoke na privatnom sektoru i udio u ukupnom stočnom fondu (u 1.000 grla i u %)

	Goveda		Svinje		Ovce		Perad	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
1984.	754	77,7	1.499	71,5	691	95,7	8.647	53,9
1988.	652	73,3	1.255	67,7	693	96,1	8.919	53,6
1992.	473	80,2	852	72,0	516	95,2	6.668	50,8
1993.	465	78,9	890	70,5	—	—	6.579	51,8

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske 1993.

Privatni sektor drži oko četiri petine svih goveda i oko 70% svinja. U ovčarstvu je taj udio još znatniji i iznosi preko 95% svih ovaca. Zanimljivo je da u uzgoju konja sudjeluje isključivo privatni sektor. Društveni sektor jedino je znatnije zastupljen u peradarstvu, jer se tu radi o proizvodnji sa brzim ciklusima, a osim toga proizvodni proces praktično je potpuno mehaniziran.

Ovi podaci o proizvodnji na obiteljskim gospodarstvima pokazuju da je u hrvatskoj poljoprivredi u proteklom razdoblju došlo do izvjesne podjele rada između državnog i privatnog sektora. Državna su gospodarstva prisutnija u biljnoj proizvodnji koja je visoko mehanizirana i u onim vrstama stočarske proizvodnje koja se može više mehanizirati pa zahtijeva manje ljudskog rada (svinjogojstvo i peradarstvo).

Privatna gospodarstva sve se više orijentiraju na proizvodnje koje traže više ljudskog rada (npr. govedarstvo, povrtlarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo), pa su takvi proizvodi skuplji na tržištu. Obiteljska su gospodarstva

također u velikoj mjeri usmjerena na autokonzumnu proizvodnju ili pak na "internu" razmjenu unutar obiteljske mreže. Znatni dijelovi te mreže žive u gradovima.

Trebalo bi obaviti detaljnije istraživanje kako bi se analizirala ekonomičnost pojedinih vrsta proizvodnje obiteljskih gospodarstava. Podaci koje smo iznijeli pokazuju da većina obiteljskih gospodarstava Hrvatske marginalno sudjeluje u poljoprivrednoj proizvodnji. Oni imaju male posjede, radnu snagu orijentiranu na druge djelatnosti, slabu iskorištenost mehanizacije, autokonzumnu usmjerenost. Ipak, unutar te strukture malih i proizvodno neracionalnih jedinica postupno se izdvaja jedna grupa dinamičnih obiteljskih gospodarstava koja preuzima teret tržišne poljoprivredne proizvodnje. Ta su gospodarstva pretežno usmjerena na stočarstvo i neke oblike intenzivnije biljne proizvodnje u kojima se na malim površinama može ostvariti primjeren prihod.

prihodi i potrošnja seoskih domaćinstava

O prihodima, njihovim izvorima i strukturi kao i strukturi potrošnje seoskih domaćinstava imamo, nažalost, vrlo malo raspoloživih statističkih i drugih podataka. Statistička praćenja relevantnih ekonomskih i socijalnih zbivanja u seoskim domaćinstvima reducirana su, pa čak i ugašena u posljednjih deset godina. Grubi uvid u visinu i strukturu prihoda i potrošnje pojedinih tipova domaćinstava, može se dobiti iz godišnje ankete DZS Hrvatske na 940 domaćinstava Hrvatske, od kojih su 69 poljoprivredna i 278 mješovita, o prihodima i raspoloživim sredstvima po članu domaćinstva. Ti podaci nisu dovoljno analitički, jer ne omogućuju detaljnije praćenje po pojedinim kategorijama domaćinstava (za poljoprivredna i mješovita po veličini posjeda, visini prodaje, odnosu naturalnog i novčanog dohotka). Tako smo upućeni uglavnom na razlike između pojedinih tipova domaćinstava, i to na "prosjeke" unutar tih socioekonomskih grupa, bez mogućnosti da nešto progovorimo o razlikama u prihodima i potrošnji unutar pojedinih tipova domaćinstava.

Prema podacima tablice 7, članovi poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava ostvaruju u prosjeku znatno niži prihod u odnosu na članove nepoljoprivrednih domaćinstava (tako prosječni poljoprivrednik ostvaruje svega oko 60% sredstava koje ima član u "prosječnom" domaćinstvu, odnosno 54% u odnosu na prihode ostvarene u nepoljoprivrednom domaćinstvu). U strukturi izvora prihoda poljoprivrednih domaćinstava 70% su novčana sredstva, od čega je više od 30% prihod od gospodarstva, a približno tolika je i vrijednost naturalne potrošnje. Zanimljivo je da čak 15% novčanih prihoda poljoprivrednih domaćinstava dolazi iz radnog odnosa, što znači da izvjesne "mješovitosti" ima i u tim domaćinstvima. U mješovitim domaćinstvima glavni je prihod iz radnog odnosa, dok ukupna vrijednost novčanih prihoda od gospodarstva i naturalne potrošnje ne prelazi ni 50% iznosa zarade ostvarene izvan posjeda. Usporedbe sela i grada (ako poljoprivredna i mješovita domaćinstva podvedemo pod seoska, a nepoljoprivredna tretiramo kao gradska) pokazuje da selo i dalje znatno zaostaje za prihodima koji se ostvaruju u gradu. U tom su pogledu u najlošijem položaju upravo članovi poljoprivrednih domaćinstava, premda to i nije iznenađujući podatak - ako se prisietimo podatka da su "pro-

sječna" poljoprivredna gospodarstva vrlo mala i uglavnom nedovoljna za ostvarivanje prihoda kakav ostvaruju drugi profesionalni slojevi. Međutim, iznijeti podaci nisu pogodni za neke dublje analize, pa ih i treba uzeti samo kao grube indikacije stanja u приходима (djelomice i potrošnji) seoskih i gradskih domaćinstava.

Tablica 7

Visina i struktura raspoloživih sredstava po članu domaćinstva, u 1990.

	Sva domaćinstva	Poljo- privredna	Mješovita	Nepoljo- privredna
RASPOLOŽIVA SREDSTVA (u din.)				
UKUPNO	52.452	34.649	36.061	64.046
STRUKTURA RASPOLOŽIVIH SREDSTAVA (u %)				
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0
Novčana sredstva	94,4	70,8	83,2	99,5
— prihodi iz radnog odnosa	40,2	15,2	51,9	37,7
— prihodi od mirovina	10,6	3,7	10,1	11,2
— prihodi od imanja i radnje	5,6	31,6	10,8	2,5
— smanjenje štednje	32,5	10,8	5,5	43,0
— drugo	5,5	8,5	4,9	5,1
Ostala primanja	0,5	0,5	0,5	0,5
Vrijednost naturalne potrošnje	5,1	28,7	16,3	—
— hrana	4,2	23,7	13,5	—
— piće	0,6	3,0	2,0	—
— ostalo	0,3	2,0	0,8	—

Izvor: Statistički godišnjak Hrvatske 1991.

potrošnja u seoskim domaćinstvima i razlike u prehrani pojedinih tipova domćinstava

U strukturi ukupne potrošnje zapažaju se znatne razlike između pojedinih tipova domaćinstava. Dijelom je to posljedica objektivnih razlika u visini prihoda, a ponegdje razlike proizlaze iz različitih životnih stilova i kulturnih obrazaca. Ovaj se dio analize temelji na podacima već spomenute ankete, pa sva spomenuta ograničenja vrijede i u ovom dijelu teksta. Na strukturu ukupne potrošnje upućuju nas podaci o prosječnim godišnjim sredstvima koja troše pripadnici različitih tipova domaćinstava. Podaci ankete grupirani su tako da pokazuju tročlanu podjelu utrošenih sredstava - na osobnu potrošnju, na izdatke za stan i imanje, i dio koji je raspoređen za štednju i otplatu kredita. Pritom, nije dovoljno precizno definirano koji su izdaci za gospodarstvo (imanje) uvršteni u stavku "upotrebljenih sredstava", kao ni to koji se dio sume upotrebljene za štednju i otplatu kredita odnosi na izdatke koji imaju proizvodni karakter na gospodarstvu, a koji otpadaju na osobnu potrošnju. Te dvije stavke znatno su veće u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima nego u nepoljoprivrednim, pa nam i to smanjuje vrijednost dobivenih podataka i mogućnost detaljnije usporedbe među tim tipovima domaćinstava. Osobna potrošnja podijeljena je u osam skupina, što omogućuje određene usporedbe.

Zanimljivo je da nema većih razlika u udjelu troškova prehrane između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava (u obje grupe oni iznose blizu tri petine ukupnih utrošenih sredstava), dok su ti troškovi znatno niži u mješovitim domaćinstvima (tablica 8). Kod većeg broja drugih potrošnih kategorija, postoje ponegdje velike razlike. Najizrazitije su u troškovima odijevanja i obuće - članovi poljoprivrednih domaćinstava troše samo 8,4% prihoda za te namjene, dok u nepoljoprivrednim domaćinstvima na to odlazi dvostruko više. Zanimljivo je da su izdaci za kulturne potrebe prilično izjednačeni u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim domaćinstvima, a nešto su veći kod mješovitih. U prosjeku su izdaci prilično niski u svim socioekonomskim tipovima domaćinstava i slojevima, što se može objasniti padom kupovne moći i snižavanjem razine kulturnih potreba kod svih društvenih slojeva.

Tablica 8

Prosječna godišnja upotrebljena sredstva po članu domaćinstva, u 1990.

	Sva domaćinstva	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
UPOTREBLJENA SREDSTVA (u din)				
	52.462	34.648	36.035	64.018
STRUKTURA UPOTREBLJENIH SREDSTAVA (u %)				
	100,0	100,0	100,0	100,0
Osobna potrošnja	88,5	82,5	82,6	90,8
Izdaci za stan i gospodarstvo	3,2	8,3	7,2	1,7
Otplata kredita i štednja	8,3	9,2	10,2	7,5
Osobna potrošnja	100,0	100,0	100,0	100,0
— hrana i piće	56,1	56,8	47,2	58,3
— odjeća i obuća	14,6	8,4	10,8	16,1
— stanovanje	2,1	1,5	2,2	2,1
— ogrjev i rasvjeta	4,0	6,8	5,5	3,4
— pokućstvo	2,9	4,0	4,8	2,3
— higijena i zdravlje	3,3	4,6	4,3	2,9
— kultura	4,4	4,5	6,4	3,8
— promet i PTT	7,5	8,0	12,3	6,0
— ostalo	5,1	5,4	6,5	4,6

Izvor: Statistički godišnjak Hrvatske 1991.

Potrebno je također upozoriti na relativno veće troškove za zdravlje i higijenu u poljoprivrednim domaćinstvima, koji proizlaze iz činjenice da poljoprivrednici nisu u potpunosti uključeni u sustav besplatne zdravstvene zaštite, kakvu imaju pripadnici drugih profesionalnih slojeva u Hrvatskoj.

Među ponuđenim oblicima potrošnje, pogodnim za usporedbe seljačkih domaćinstava s drugim tipovima domaćinstava, izabrat ćemo potrošnju prehrambenih proizvoda. Razlog tome jest što nemamo drugih validnih pokazatelja o razlikama u standardu seoskih i gradskih domaćinstava i što vjerujemo da će podaci o potrošnji prehrambenih proizvoda pomoći da se nadopuni slika o standardu u seoskim domaćinstvima.

Potrebno je dati nekoliko kraćih napomena o razini i kvaliteti prehrane u Hrvatskoj. Prehrambeni standard stanovništva Hrvatske intenzivno je rastao u 60-im i 70-im godinama, da bi se oko 1985. približio razini u razvijenim zemljama. Tada je po stanovniku dnevna potrošnja iznosila oko 4.650 Joula, (3.500 kalorija) sa prilično raznolikom i kvalitetnom prehranom. Udio proizvoda od žitarica spao je od 53% od ukupnog energetskog sastava hrane sredinom 1960-ih, na 33% sredinom 80-ih; a udio mesa i mesnih preradevina porastao je sa 10,6 na 16,5% u istom razdoblju (godišnja potrošnja mesa po stanovniku iznosila je oko 70 kg). Slično vrijedi i za potrošnju drugih kvalitetnih proizvoda, kao što su: mlijeko i mliječne preradevine, voće i dr. Nakon toga, pod utjecajem ekonomske krize i nižih zarada, došlo je do pogoršanja prehrane, kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu. Pojedini socioekonomski tipovi domaćinstava međusobno se razlikuju po potrošnji pojedinih vrsta proizvoda. Čini se da su poljoprivredna domaćinstva najmanje zahvaćena pogoršanjem prehrambenih prilika, zahvaljujući proizvodnji s vlastitih gospodarstava, dok se ta kriza, a ona je još i pogoršana ratnom situacijom, najviše osjeća u gradskim (nepoljoprivrednim) domaćinstvima. Sada ćemo prikazati potrošnju nekih prehrambenih proizvoda po pojedinim tipovima domaćinstava u 1990, a to je i posljednja godina za koju imamo podatke (tablica 9).

Tablica 9

Potrošnja nekih prehrambenih proizvoda po članu domaćinstva prema tipovima domaćinstava, u 1990.

Proizvodi	Sva domaćinstva	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
Proizvodi od žitarica, kg	106,7	146,2	108,9	98,9
Povrće i preradevine, kg	101,2	147,9	120,9	85,3
Voće i preradevine, kg	53,4	73,8	55,6	50,3
Meso, ribe i preradevine, kg	64,0	93,5	80,8	57,4
Masti — ukupno, kg	16,2	22,8	19,2	13,9
Mlijeko, svježe, l	101,2	135,7	103,6	96,4

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske 1993.

Primjetno je da seljačka domaćinstva, poljoprivredna i mješovita, imaju još uvijek znatno veću potrošnju proizvoda od žitarica u odnosu na gradska, ali i da je potrošnja kvalitetnijih prehrambenih proizvoda osjetno veća na selu. Ti se podaci odnose, kako već rekosmo, na 1990, dakle posljednju mirnodopsku godinu uoči domovinskog rata. Premda su se i tada osjećali učinci dugoročne krize 80-ih, ipak je prehrambeni standard većine stanovništva bio još na prihvatljivoj razini. Tako je primjerice potrošnja mesa i mesnih preradevina bila blizu one iz sredine 80-tih, kada smo ostvarili vrlo visok standard prehrane. Ipak, već se osjećaju efekti pada, a osobito u razlikama u potrošnji kvalitetnih namirnica (meso, mlijeko, povrće i voće) između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih (gradskih) domaćinstava. U potonjih, potrošnja mesa osjetno je manja (za preko 35 kg po članu) u odnosu na poljoprivredna domaćinstva. Iz toga se može zaključiti da je tada selo, barem što se prehrane tiče, bilo znatno manje pogođeno krizom standarda s kraja 80-ih. Kako nemamo podataka za novije razdoblje, kada se uslijed poratnih neprilika i ekonomske depresije razina životnog standarda još više snizila, ne možemo sa sigurnošću reći ništa pouzdano o

današnjim relacijama. Ipak, može se razložno pretpostaviti da selo vjerojatno lakše podnosi mnoge tegobe današnjeg (poluratnog) stanja u Hrvatskoj, posebice one u prehrani i nekim drugim životno važnim troškovima. To je ujedno jedini sektor potrošnje gdje selo ima prednost, iako su prihodi i u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima osjetno niži nego u nepoljoprivrednim domaćinstvima.

Literatura:

- Defilippis, J.: *Obiteljska gospodarstva Hrvatske*, Zagreb: A.G.M., 1993.
- Magdalenić, I., Župančić M.: Seljačke ocjene o javnim službama u poljoprivredi Hrvatske, *Sociologija sela*, br.1-2/1993., str. 55-64.
- Puljiz, V.: *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb: IDIS, 1977.
- Puljiz, V. (ed.): *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi Hrvatske*, Zagreb: IDIS, 1984.
- Puljiz, V.: Hrvatsko selo: bilanca i perspektive, *Sociologija sela*, br. 1-2/1992, str. 29-35.
- Stipetić, V., Vajić, I., Novak, I.: Obnova i razvitak hrvatske poljoprivrede, sela i poljoprivrednih gospodarstava, *Sociologija sela*, br. 1-2/1992, str. 7-17
- Šeda, A.: Gubici i štete uslijed ratnih razaranja, kao podloga vođenja agrarne politike, *Sociologija sela*, br. 1-2/1992, str. 19-28.

Vlado Puljiz
Milan Župančić

Family farms in Croatia

Summary

The article analyzes important trends and conditions on family farms in Croatia. It shows the number and structure of farms, their population and labour force, technical gear, and also touches some aspects of the production, income and consumption of rural households. In the introduction the authors explain that many data are lacking, statistical sources are meagre, and there has been no research into conditions and processes in family agriculture. Without all this there can be no analytical foundation for developing an economic policy towards agriculture and the village. An analysis of changes in agriculture shows that most family farms have little land, that the work force is focused on non-agricultural sources of income (the farms have only 22 per cent agricultural inhabitants), that mechanization is poorly and irrationally used, especially heavy machinery, and that subsistence production predominates. The authors indicate the need to redefine the farm, proposing a bottom land limit of 0.5 hectare. This would decrease the number of farms by 20 per cent, but would clarify the picture of family agriculture. Agrarian policy should turn most attention to so-called vital farms that have more land, use modern work methods and are mostly tured to market production.

Les exploitations agricoles familiales en Croatie

Résumé

Dans cet article sont considérées et analysées les tendances plus importantes et la situation des exploitations agricoles familiales en Croatie. Il est question du nombre et de la structure des exploitations agricoles, de la population et de la main-d'oeuvre de ces exploitations de leur équipement technique; certains aspects de la production de ces exploitations ainsi que les revenus et les dépenses des ménages ruraux sont aussi abordés. Dans leur introduction, les auteurs constatent que beaucoup de données manquent, que les sources des statistiques sont insuffisantes, et qu'il n'y a pas eu de recherches scientifiques sur la situation et les processus dans l'agriculture familiale, or sans cela il n'y a pas de bonnes bases analytiques pour une politique agraire et rurale. L'analyse des processus des changements dans l'agriculture familiale indique que les exploitations familiales ont, en majorité, de petits domaines, que la main-d'oeuvre est orientée vers des sources de revenus ne provenant pas de l'agriculture (ces exploitations ne comptent que 22% d'habitants-agriculteurs), que les machines sont peu utilisées et de façon irrationnelle, surtout les grosses machines, et qu'une production pour les propres besoins de la famille prédomine dans ces exploitations, et ils proposent que la limite inférieure de la superficie des exploitations agricoles soit de 0,5 ha, ce qui diminuerait de 20% le nombre des exploitations, mais présenterait une image plus nette de l'agriculture familiale. La politique agraire devrait accorder la plus grande attention aux exploitations dites vitales, dont les domaines sont plus grands, les moyens de travail modernes, et qui sont le plus orientées vers le marché.